

ХРИСТОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПОНЯТТЯ *DIAKONOS* У ТВОРАХ КЛИМЕНТА ОЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО¹

У цьому дослідженні розглянуто різні аспекти ранньохристиянського покликання диякона на основі творів Климента Олександрійського. У працях богослова дияконське покликання відображене у християнському служінні, а особливо на прикладах щоденної праці, відповідальності у спільноті, Церкві та у справі спасіння людини. Аналізуючи, як Климент використовує слово *διακονέω* та похідні від нього слова *διάκονος* та *διακονία*, можна визначити широке семантичне поле цього поняття, а саме у значеннях: «служити», «приносити», «забезпечувати», «виконувати обов'язки», «поводитись відповідно», «працювати», «робити добрі вчинки», «прислужувати при євхаристійній трапезі» і «реалізувати Божий намір спасіння». Залежно від контексту, слово набирає різних сенсів і відтінків. Основну увагу в цьому дослідженні буде присвячено христологічним конотаціям та ідентифікаціям, оскільки саме в них Климент сформулював свої найглибші й найскладніші нюанси поняття дияконії.

Ключові слова: Климент Олександрійський, дияконія, семантика, христологія.

Ранньохристиянські світоглядні засади і суспільні інституції були сформовані на основі досвіду життя давніх культур і народів. Поняття дияконії не є винятком. Зокрема, семантичне поле поняття «дияконія» охоплювало виконання обов'язків та дбайливий догляд однієї людини за іншою у контексті того, що античні мислителі назвали філантропією.² Античні філантропічні

¹ Раніша англійська версія цієї статті опублікована як: The Christological Notion of Diakonos in Clement of Alexandria // *Studia Patristica*, т. LI (including papers presented at the Conference 'The Image of the Perfect Christian in Patristic Thought' at the Ukrainian Catholic University in Lviv, Ukraine, under Taras Khomych, Oleksandra Vakula and Oleh Kindiy in 2009) / ред. А. Brent, Т. Khomych, О. Vakula, М. Vinzent. Leuven – Paris – Walpole 2011, с. 25-43.

² Див.: Demetrios J. Constantelos. Origins of Christian Orthodox Diakonia: Christian Orthodox Philanthropy in Church History // *Greek Orthodox Theological Review* 52/1-4 (2007) 1-36, особливо 1-27.

практики передбачали не лише безкорисливу допомогу і самопожертву, але часто були засобом для досягнення кращої репутації та легітимації особистого статусу в елітних сферах суспільства.³ І хоча християнська інтерпретація філантропії дещо змінила акценти, проте давні зразки і традиції чітко проглядаються у ранньохристиянському контексті.⁴

Особливо цікавими є погляди Климента Олександрійського, відомого своїм синтетичним поєднанням греко-римських понять з юдейськими та християнськими. У цьому дослідженні розглянемо Климентове розуміння християнського служіння та дияконії у спільнотному, еклезіологічному та христологічному значеннях. Основну увагу дослідження буде зосереджено на христологічних конотаціях та ідентифікаторах, оскільки саме через них Климент формував найглибші й найвитонченіші нюанси цього поняття.⁵

Коли Климент вживає дієслово *διακονέω* з похідними від нього словами *διάκονος*, *διακονία*, то можна зауважити, що семантичне поле цього поняття надзвичайно широке. Знаходимо вжиток цього слова з такими значеннями: «служити», «прислужувати», «забезпечувати», «виконувати обов'язок», «поводитись морально», «важко працювати», «творити добро», «служити Божественну Літургію», «сповнювати Божий задум спасіння» та ін. Залежно від контексту, це слово набирає найрізноманітніших відтінків та значень.⁶ Наведу кілька прикладів.

³ Frederick B. Bird. A Comparative Study of the Work of Charity in Christianity and Judaism // *The Journal of Religious Ethics* 10/1 (Spring 1982) 144-169.

⁴ Anniewies van den Hoek. Widening the Eye of the Needle. Wealth and Poverty in the Works of Clement of Alexandria // *Wealth and Poverty in Early Church and Society* / ред. Susan R. Holman. Grand Rapids 2009, с. 68.

⁵ Стимулом до такого дослідження стала підготовка до виступу на XXXVIII Зустрічі дослідників раннього християнства з темою «*Διακονία, diaconiae, diaconato. Semantica e storica*», 7-9 травня 2009 р. в Римі у Патристичному інституті «Августиніанум».

⁶ На тему новозавітних та ранньохристиянських джерел формування поняття дияконії див.: John N. Collins. *Diakonia: Re-Interpreting the Ancient Sources*. New York 1990; той самий. *Are All Christians Ministers?* Collegeville 1992; той самий. *Deacons and the Church: Making Connections between Old and New*. Leominster – Harrisburg 2002; Jean Colson. *La fonction diaconale aux origines de l'Église*. Paris 1960; Jean Daniélou. Le ministère des femmes dans l'Église ancienne // *La Maison Dieu* 61 (1960) 70-96; Velott H. la Rue. *The Order of Deacon: Its Origin and History in the Early Church*. Bernalillo 1996; John Chrystavgis. *Remembering and Reclaiming Diakonia: the Diaconate Yesterday and Today*. Brookline 2009. Свого часу вважалося, що у Новому Завіті основним значенням слів, які походять від слова *διακονέω*, було звичайне прислужування комусь, фізична праця, служба при столі тощо (див.: H.W. Beyer. 'Diakonew, Diakonia, Diakonos' // *Theological Dictionary of the New Testament* / ред. Gerhard Kittel, Geoffrey William Bromiley, Gerhard Friedrich. Grand Rapids 1964, с. 81. Проте пізніші дослідження показали, що це завужений погляд. Дітер Георґі (Dieter Georgi. *The Opponents of Paul in Second Corinthians: A Study of Religious Propaganda in Late Antiquity*. Philadelphia 1986, с. 29) наголошував на визначенні диякона суто як «посланника», який не має жодного стосунку до фізичної праці, а лише до справи голошення Євангелія.

«Служіння руками»

У Климентовому творі «Педагог» знаходимо обширні описи олександрійських традицій застілля та розваг, які він гостро критикує, хоча деталі цих традицій описує з певним прихованим задоволенням. Так, він зауважує, що ознака нерозумної особи – захоплюватися вульгарними бенкетами, а ще нерозумніше «поневолювати свої очі делікатесами до тої міри, що через нашу нестриманість, як кажуть, страждають слуги (πρὸς τῶν διακόνων)».⁷

Климент скрупульозно перераховує різноманітні предмети розкоші: «срібні диванчики, пательнички, соусниці, столики, вази, а ще срібне і золоте начиння, призначене до подавання (εἰς διακονίαν) їжі...»⁸ Критикуючи надмірну розкіш та коштовність предметів домашнього вжитку, він іронічно запитує, «чи стіл, ніжки якого виготовлені зі слонової кости, не постраждає у своїй честі, якщо його торкнеться буханка за три півкопійки, і чи лампа не подаватиме (διακονήσει) світло, тому що вона є витвором гончара, а не ювеліра?»⁹

Климент також висміює тих, які віддаються лінощам і бояться працювати власними руками: «Втікаючи від самостійної праці і самообслуговування (αὐτοδιακονίαν), вони вдаються до прислуги, купуючи цілі натовпи кухарів, сервірувальників столів та тих, хто розрізає м'ясо на дрібні шматки».¹⁰ Критика не обминула також і євнухів-звідників, що «обслуговують (διακονοῦμενοι) тих осіб, які хочуть свавільно задовольняти свої похоті, вважаючи їх [цих євнухів] гідними довіри, бо думають, що ті не можуть відчувати задоволення».¹¹

Врешті, Дж. Коллінз, праці якого на цю тему сьогодні вважаються найавторитетнішими, стверджував, що у Новому Завіті значення слова «диякон» у різних контекстах має різне навантаження, включно з класичним значенням «прислуги», але водночас у Павловому контексті воно набирає значення «посланця» та «посередника», а в деяких контекстах має навіть есхатологічний та еклезіологічний вимір служби і служіння, що згодом трансформувалося у практичне служіння милосердя та літургійне дійство. Підхід Коллінза відображений у новішому виданні грецько-англійського словника, див.: *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, 3-тє вид. / ред. Frederick W. Danker, Walter Bauer, William Arndt. Chicago 2000, с. 229-231, який подає п'ять значень слова «дияконія»: 1) надавання послуг у ролі посередника; 2) виконання певної служби, завдання; 3) висловлення інтересів ширшої спільноти, служба чи роль пророків і апостолів; 4) допомога або підтримка; послання когось на допомогу в певній справі; і 5) адміністративна функція, те, чим займається диякон.

⁷ *Paed.* 2.1.11.2.

⁸ *Paed.* 2.3.35.3. Значення подавання чи прислуговування при подачі їжі віддзеркалює сенс з Дії 6:2, на який Климент посилається у *Paed.* 2.7.56.1.

⁹ *Paed.* 2.3.37.3.

¹⁰ *Paed.* 3.4.26.1.

¹¹ *Paed.* 3.4.26.3. Климент додає: «Але справжній євнух не той, хто не може, а той, хто не хоче задовольнитися в похотях».

Негативна конотація, яку Климент надає «служінню руками», може бути пояснена тим, що в аристократичних колах такий тип заняття не підтримувався, оскільки призначався для рабів і слуг. Проте бачимо і нейтральне сприйняття такої роботи. Наприклад, у інших контекстах, а саме в домашньому, де Климент називає батька, який зачинає дітей, слугою засівання сімені (διάκονός ἐστι σπερμάτων καταβολῆς),¹² а у творі «Який багач спасеться?» він згадує Марту, яка «була зайнята багатьма речами, розсіяна та схвильована, прислужуючи (διακονικῶς) [Ісусові]».¹³

У другій книзі «Педагога» Климент наводить аргументи проти гностиків на користь онтологічної єдності людей віри і людей знання на прикладі інтерпретації 1 Кор 3:2-3 про рідку та тверду їжу (валентиніани, хибно інтерпретуючи Павла, розрізняли на рівні людської природи «рідку їжу» для людей віри та «тверду їжу» для людей правдивої гнози). Він ілюструє хибність гностичного аргументу, наводячи приклад із сиром, зробленим з молока, що «затверділо». Тож, як стверджує Климент, «одна субстанція забезпечує (διακονεῖται) два продукти».¹⁴

Як бачимо, вжиток слова «служити» виходить за межі праці руками і набирає технічних та абстрактних відтінків побутової роботи.

Служіння серця і розуму

Окрім звичайного побутового розуміння слова «служити», Климент у звичній для нього манері привертає особливу увагу до етичної сфери. Оскільки олександрійський богослов є прихильником і учителем безпристрасності, однієї з найважливіших рис правдивого стоїка, яку він адаптує і переосмислює в християнському розумінні,¹⁵ то значення слова «служити» у нього набуває також моральних конотацій. Це слово він пов'язує з поняттям самоконтролю, тобто стриманості у вживанні алкоголю, їжі, сексуальній активності тощо.

Слова Христа «не турбуйтеся вашим життям» (Мт 6:25) Климент пояснює так: той, хто повністю посвятив себе Христові, є «самодостатнім, слугою сам собі (αὐτοδιάκονον) і проводить життя день у день, який дбає сам за себе».¹⁶

¹² *Strom.* 3.12.87.4 та 6.16.147.4.

¹³ *Quis dives salvetur* 10.6. Тут Климент посилається на Лк 10:39.

¹⁴ *Paed.* 1.6.45.3.

¹⁵ Див.: Томаш Шпідлік. *Духовність християнського Сходу. Систематичний виклад / перекл. з італ. Мар'яна Прокопович. Львів 1999, с. 216-218; Harry O. Maier. Clement of Alexandria and the Care of the Self // Journal of the American Academy of Religion 62/3 (1994) 719-744; Andrew Louth. Apathetic Love in Clement of Alexandria // *Studia Patristica* 18 (Louvain 1989) 413-418.*

¹⁶ *Paed.* 1.12.98.4.

Тут чітко видно зв'язок між поняттям самодостатності (αὐτοδιακονία) та іншими етичними поняттями, які Климент запозичив від стоїцизму, а саме з поняттями самоконтролю (αὐτάρκεια) і безпристрасності (ἀπάθεια).

Володіння собою та контроль над тілом були найвищою метою стоїчних мудреців. Проте Климент обережно перетворював зміст цього самоволодіння через християнську сотеріологічну призму. У четвертій книзі «Гобеленів» він пояснив, що, тренуючи людську природу, справжній гностик досягає такого рівня свободи від пристрастей, коли людина стає готова одягнутися в божественну форму,¹⁷ а саме тому осягає власну самореалізацію і свободу. Але якщо людина не є з Христом, то вона стає слугою різних пороків: «Треба триматися подалі від кепкування зачинателя образ, з якого вибухають сварки, бійки та ворогування. Образа ж, як ми сказали, є слугою (διάκονον) пияцтва».¹⁸

Якщо кепкування є початком аморальності, то содомський гріх – мабуть, найгірший прояв аморальності, тому Климент засуджує і його. Щоб підсилити свій аргумент, він вдається до порівняння статево нестриманих людей з гіенами. Згідно з розумінням Климента, тільки у гіен статеві органи надто великі, і тому їм дано ще один достатньо великий орган, щоб забезпечити (εἰς διακονίαν) їх надмірний сексуальний апетит.¹⁹ У людини такого додаткового органу немає, їй притаманний лише статевий акт, покликаний до зачаття дитини. Климент називає людей гріха слугами статевої облудної розбещеності, які тиняються туди-сюди.²⁰ Окремий грізний докір адресується чоловікам, жінкам та андрогінам, які займаються проституцією, оскільки вони є слугами перелюбу (μοιχείας διάκονοι).²¹

Климент закликає людину до цнотливості, яка є протиположністю гріховної слабкості і яку в нас старанно виховує божественний Логос. Педагог-Христос дбайливо наглядає за людиною для того, щоб та, відмовившись від розкоші та розпусти, помудрішала, полюбила поміркованість, що породжує стриманість, і стала слугою праці над собою (τὴν δὲ αὐτουργίαν διάκονον).²² Щоб відповісти на заклик Христа, потрібно виявити акт волі, бо «воля усьому передує, інтелектуальні сили – лише її слуги (διάκονοι)»,²³ а «похіть збільшується і

¹⁷ *Strom.* 4.22.138.2: οὐκ ἐγκρατῆς οὗτος ἔτι, ἀλλ' ἐν ἔξει γέγονεν ἀπαθείας, σχῆμαθειὸν ἐπεινδύσασθαι ἀναμένων.

¹⁸ *Paed.* 2.7.53.1. Схожу думку Климент висловлює в *Strom.* 1.10.46.2.

¹⁹ *Paed.* 2.10.87.2.

²⁰ *Paed.* 3.4.28.5.

²¹ *Paed.* 3.4.29.2.

²² *Paed.* 3.6.35.3.

²³ *Strom.* 2.17.77.5.

оживає у задоволенні, коли ми їй прислужуємо (διακονουμένη), і навпаки, гасне, якщо ми її стримуємо».²⁴

Водночас Климент бачить зв'язок між етикою і гнозою не у сфері людських старань і зусиль чи навіть шкільного виховання (οὐδ' ἐκ παιδείας τῆς ἐγκυκλίου), а в духовному послусі і наслідуванні Бога та Його Сина, який дає свою благодать, знання і перемогу над спокусами для праведного життя.²⁵ Завдання мистецтва пізнавати чи стежити за тілом буде добре виконано, «якщо воно зможе лише підготувати душу та послужити їй (διακονῆσαι δύναίτο)».²⁶ Решту бере на себе Спаситель, який облагороджує людину своєю благодаттю.

Богослов'я служіння: спільнота

Крім вищеперерахованих побутових і морально-етичних конотацій, семантичне поле слова «служити» у Климента має також і ширше значення – «творити добро», як це відображено у біблійній традиції, з якої наш автор постійно черпав.²⁷ Біблійне значення «служіння» він переносить у богословський та суто христологічний виміри. Проілюструємо цей вжиток, який відходить від звичного значення цього слова й набуває принаймні чотирьох специфічно богословських значень: їх можна умовно назвати спільнотним, еклезіологічним, пророко-ангельським та христологічним.

Перше богословське значення слова «служіння» Климент переносить на рівень життя християнської спільноти. Це значення він черпає насамперед з листів Павла, якого сам називає «тим, хто служить» (διακονοῦντος).²⁸ У Климента є багато прямих цитат з Павла,²⁹ але часом він їх інтерпретує, розширюючи значення «служіння». Наприклад, коли Климент цитує 1 Кор 3:8-9, то називає тих, хто садить зерно, і тих, хто поливає – згідно із загальним значенням «служіння» – слугами (δίακονοι) того, хто дає ріст.³⁰ Павло в цьому уривку не вживає слова διάκονος і пояснює, що він має на увазі, кажучи, що

²⁴ *Strom.* 3.5.41.6.

²⁵ Пор. *Strom.* 7.3.20.3.

²⁶ *Strom.* 7.3.19.4.

²⁷ Про те, як Климент використовує Святе Письмо, див.: James A. Brooks. Clement of Alexandria as a Witness to the Development of the New Testament Canon / *Second Century* 9/1 (1992) 41-55; Annewies van den Hoek. How Alexandrian was Clement of Alexandria? Reflections on Clement and his Alexandrian Background // *Heythrop Journal* 31/1 (1990) 179-194 та: її ж. Techniques of Quotation in Clement of Alexandria: A View of Ancient Literary Working Methods // *Vigiliae Christianae* 50 (1996) 223-243.

²⁸ *Strom.* 4.15.97.3.

²⁹ Див. цитування 2 Кор 6:4 у *Strom.* 1.1.4.4; Еф 4:11-12 у *Strom.* 1.1.13.5 та 4.21.132.1.

³⁰ *Strom.* 1.1.7.4.

«ми співпрацівники Божі, ви – Божа нива, Божа будівля» (1 Кор 3:9), а Климент цю співпрацю вплітає у суть християнського служіння.

Климент розуміє християнське служіння як виконання Божої волі й участь у житті Бога, а також у Господній місії, яку Він поручає своєму Синові та Церкві. Олександрійський богослов змальовує чіткий поступовий план Божого задуму і роль Господніх слуг у його сповненні: «Бог наділяє нас добрими дарами, і ми, стаючи служителями божественної благодаті, повинні сіяти ці благодіяння і підготовляти ближніх до краси і добра».³¹

Як у Павла, так і в Климента можна знайти розрізнення між загальним служінням, яке стосується усієї спільноти, і дияконським служінням Слова Божого. Про друге скажемо пізніше, але тут важливо зауважити, що Климент приймає Павлове навчання про різні покликання у Церкві. У них олександрійський богослов підкреслює стан звільненості від гріха, який дає християнинові можливість виконати свою місію: «Кожен повинен сповнити служіння саме у тій праці, до якої він покликаний, бо він вільний у Христі й отримує відповідну заплату за служіння».³² Цей стан є наслідком аскези і гностичного життя, суть якого полягає в можливості взяти участь у справі служіння (εἰς ἔργον διακονίας). Тому досконалий християнин поспішає «осягнути мужність, як це личить гностикові, і – хоч він перебуває ще в тілі – максимально удосконалитися, дбаючи про досконале однодумство, щоб співдіяти з божественною волею для відновлення справжнього досконалого благородства і спорідненості та для повноти Христа, яка завершується досконалим примиренням».³³

У Климента, як і в Павла, спільнотний вимір служіння, хоч і з іншими акцентами, полягає у проповіді Євангелія народам. Саме такого семантичного забарвлення це слово набуває у Климентовій згадці про Варнаву, оскільки воно тут поєднане зі словом «керигма»: «Варнава, який проповідував разом з апостолом згідно з його служінням народам».³⁴

Справа проповіді й навчання великою мірою залежить від рівня підготовки та освіти проповідника. Тому Климент виправдовує написання власних «Гобеленів», оскільки дещо він знає чудово, дещо забуває, а часом пам'ять його зовсім підводить. Тож він скромно визнає, що «нелегким є таке служіння для тих, хто не є кваліфікованим експертом»,³⁵ звертаючи увагу

³¹ Strom. 2.18.96.4.

³² Strom. 3.12.79.7 з натяком на 1 Кор 7: 22-24 та 1 Тим 3:4-5.

³³ Strom. 4.21.132.1 з розширеною цитатою з Еф 4:11-13.

³⁴ Strom. 5.10.63.1: ἀλλὰ καὶ Βαρνάβας ο καὶ αὐτὸς συγκρηθεὶς τῷ ἀποστόλῳ κατὰ τὴν διακονίαν τῶν ἔθνων...

³⁵ Strom. 1.1.14.3: ἐπεὶ μὴ ῥᾶδιος ἡ τοιαύτη διακονία τοῖς μὴ δεδοκιμασμένοις.

на те, що Божі слуги повинні вміти читати і досліджувати Писання, а також писати твори, через які диякон/служитель продовжує ці дослідження і пояснення Святого Письма і церковних догм у проповідництві та катехизації.

Акцент на проповідництві можна відчитати у Климентовому описі діяльності апостолів, які увесь свій час віддавали служінню, «присвячуючи увагу зосередженій (нерозпорошеній) проповіді».³⁶ До речі, у цьому контексті Климент згадує той факт, що апостоли брали з собою жінок, які допомагали їм проповідувати (*συνδιακόνους*) і доносити Слово Боже туди, де мужчинам доступ був закритий. Тут він наголошує на тому, що для апостолів їхні жінки були більше як сестри, аніж як дружини. Відомо, що Климент сприймав одружений і неодружений стан провідників церковних спільнот. Він обстоював християнське розуміння сім'ї і стверджував, що «неодружений стан (*εὐνουχία*) відрізняється від сімейного місією і формою служіння (*λειτουργίας καὶ διακονίας*)», а «цінність сімейного життя полягає в тому, що воно дає можливість чоловікові на практиці навчитися управляти загальним майном».³⁷

Богослов'я служіння: еклезія

Кінець II ст. – це період формування Церкви як інституції,³⁸ і Климент бачив себе частиною однієї Католицької Церкви.³⁹ Наприкінці сьомої книги «Гобеленів» він присвятив окрему увагу питанню церковної єдності, яка впливає з того, що Бог – один, Спаситель-Первосвященик теж один,⁴⁰ тож і Церква має бути одна-єдина:

Тому за сутністю, за задумом, за походженням і за високим станом ми визнаємо давню Католицьку Церкву, єдину у «єдності віри»,⁴¹ згідно з відповідними завітами, чи краще сказати – згідно з одним заповітом, даним у різні часи. Вона єдина з волі одного Бога через єдиного Господа,

³⁶ *Strom.* 3.6.53.3.

³⁷ *Strom.* 3.12.79.5. У *Strom.* 3.12.90.1 Климент окремо звертає увагу на те, що пресвітери, диякони чи миряни можуть бути одружені один раз, «тільки би вони своєю поведінкою не подавали приводу для осуду». Така людина «спасеться через народження дітей» (1 Тим. 2:15).

³⁸ Див.: С. Wilfred Griggs. *Early Egyptian Christianity from its Origins to 451*. Leiden 1993, с. 34; L. G. Patterson. *The Divine Became Human: Irenaeus Themes in Clement of Alexandria* // *Studia Patristica* 31 (Louvain 1997) 497-516.

³⁹ Див.: *Strom.* 7.17.106.1-108.1. У *Strom.* 7.17.107.3 Климент стверджує, що «існує лише одна істинна Церква – та, котрій старшинство належить по праву. Саме до неї належать, Божою волею, всі праведні».

⁴⁰ *Protr.* 12.120.2, *Strom.* 2.5.21.4-5.

⁴¹ Пор. Євр 4:13.

що об'єднує всіх тих, кого вже визначено, яких Бог передбачив, знаючи перед заснуванням світу, що вони будуть справедливими.⁴²

Климент говорить, що у Святих Писаннях цим визначеним, «вибранішим з вибраних» (ἐκλεκτῶν ἐκλεκτότεροι) особам у Церкві призначено різні функції⁴³. Вони поділяються на дияконів, пресвітерів та єпископів. Климент не раз наголошує на потрібному уряді церковного проводу, де кожен чин має свою особливість і місію. Крім того, ці три церковні ранги тісно пов'язані не лише тому, що сповнюють одну справу служіння й поєднані «єдністю віри», але й тому, що перебувають в єрархічній залежності:

Вважаю, що чини у церкві – єпископи, пресвітери і диякони – у всьому подібні до ангельської слави та стрічаються з їхнім господарюванням (οἰκονομία), яке, як кажуть Писання, очікує на тих, які, йдучи стопами апостолів, жили у досконалості праведності згідно з Євангелієм. «У хмарах» підняті,⁴⁴ як пише апостол, вони спочатку будуть служителями (διακονῆσειν), потім будуть поставлені у пресвітери згідно з чином слави (оскільки слава відрізняється від слави), аж поки зростуть у «досконалих мужів».⁴⁵

До питання церковної і небесної єрархії повернемося пізніше, але тут важливо зауважити поступовість чинів від диякона до пресвітера, а відтак до єпископа. Посилання на Павлів лист до солунян надає церковній єрархії есхатологічного значення, яка спрямована до росту і вдосконалення. До речі, вжите тут грецьке слово «чин» дослівно означає «ступені прогресу» (προκοπαί) чи, точніше, поступовий прогрес, насамперед у розумінні духовного авторитету, з якого впливає авторитет у спільноті. З іншого боку, кульмінацією цього поступу стає остаточне перетворення людини у «досконалого мужа», що є теж натяком на Павлів лист до ефесян⁴⁶ – його, як ми бачили, Климент також використовував, описуючи єднання людської волі з волею Божою, яка визволяє людину з гріха й дає їй можливість здійснювати справжнє служіння Богові у Церкві.⁴⁷

Завдання пресвітера – навчати, покращувати і коригувати, а завдання диякона – пресвітерові у цьому допомагати. І один, і другий є справжніми гностиками.⁴⁸ І диякон, і пресвітер сповнюють ангельську службу, виконують Божу волю і скромно навчають не людської мудрости, а Божої, та беруть

⁴² *Strom.* 7.17.107.5.

⁴³ Див.: *Paed.* 3.12.97.2.

⁴⁴ 1 Сол. 4:17.

⁴⁵ *Strom.* 6.13.107.2-3. «Досконалі мужі» є алюзією на Еф 4:13.

⁴⁶ Див.: Еф 4:13.

⁴⁷ Див. вище, прим. 30.

⁴⁸ *Strom.* 7.1.3.2-4.

участь у Христовому служінні таїнств.⁴⁹ У цьому суть переходу від ступеня диякона до ступеня пресвітера і подальшого духовного росту, і звідси вони черпають праведність і заслужене місце не на землі, а на остаточному суді, на якому возсядуть на двадцяти чотирьох престолах, щоб судити народи.⁵⁰

Богослов'я служіння: пневматологічний зв'язок з ангелами, пророками і апостолами

Трете богословське значення слова «служіння» описово можна було б назвати пророчим, пневматологічним та космічно-літургійним. Воно впливає з Климентової екзегези таких біблійних текстів, як, наприклад, Бут 28:12, Пс 18:2 та Мт 4:11 (Мр 1:12), де слово «служіння» вживається стосовно ангелів, пророків і апостолів. Як ми щойно з'ясували, Климент вписує поняття служіння в еклезіологічну тріяду «диякон – пресвітер – єпископ», хоча зрештою ця тріада, як ми бачили вище, є частиною ширшого священного порядку, що пов'язує людину зі світом невидимим.

Олександр Голіцин нещодавно переконливо показав, що Климент випередив Псевдо-Діоносія Ареопагіта в описі «небесної» і «церковної» ерархії, де кожна ланка має чітко визначену роль у переданні божественної благодаті й знання – від першоджерела до кожної сотвореної істоти, зокрема до людини в різних ситуаціях.⁵¹ Відштовхуючись від досліджень Олександра

⁴⁹ Про Климентову «сакраментологію» див.: Choufrine. *Gnosis, Theophany, Theosis*, с. 17-76; Ulrich Neumeier. *Presbyteroi bei Clemens von Alexandrien* // *Studia patristica* 31 (Louvain 1997) 493-496; Andrew L. Pratt. *Clement of Alexandria: Eucharist as Gnosis* // *Greek Orthodox Theological Review* 32 (Sum. 1987) 163-178; André Méhat. *Clement of Alexandria* // *The Eucharist of the Early Christians* / ред. Willy Rordorf та ін. New York 1978, с. 99-131; A. H. C. van Eijk. *Gospel of Philip and Clement of Alexandria: Gnostic and Ecclesiastical Theology on the Resurrection and the Eucharist* // *Vigiliae Christianae* 25/2 (1971) 94-120.

⁵⁰ *Strom.* 6.13.106.2 з алюзією на Од. 4:4.

⁵¹ У цьому місці можна було б себе запитати: чи сам Климент свого часу був пресвітером або дияконом, чи ні? На це питання вже намагалися знайти відповідь, оскільки від цього мали б залежати Климентові особисті стосунки з місцевою церковною спільнотою і єпископом в Олександрії. У давнішій історіографії Гюґо Кох стверджував, що Климент, безсумнівно, був пресвітером. Однак відносно недавно Ульріх Неймеєр, слідуючи за Фрідріхом Кватембером, висловив думку, що коли Климент навчав своїх учнів мистецтва «доглядати за душею», він не мусив виконувати обов'язків пресвітера. Позиція У. Неймеєра відштовхувалася від двох пунктів. По-перше, це титул *κακάρτος πρεσβύτερος*, яким Олександр, єпископ Єрусалиму, вшанував Климента у своєму листі до Церкви в Антіохії, написаному між 215-255 роками, і який Євсевій цитував і використав у своїй «Церковній історії». До речі, вважається, що цей лист написаний вже по смерті Климента, бо коротка цитата з нього, яку знаходимо у Євсевія, засвідчує, що мова йде про Климента вже після його відходу з цього світу, що й увійшло в основу визначення дати смерті видатного олександрійця. Саме разом з цим титулом Климент увійшов до церковної традиції, а пізніші автори – такі, як Каппадокійські отці, Максим

Голіцина, Богдан Букур показав, що тема пневматологічного зв'язку між ангелами, пророками і апостолами присутня у давнішій єврейській традиції. У ній, паралельно до образу Слова Божого як посередника, виступає Дух Божий та ангельські духи, які, можливо, виступають у ролі семи архистратигів, яких Климент називає першоствореними ангелами (Πρωτόκτιστοι).

Коментуючи Пс 18:2 (LXX): «Небеса оповідають славу Божу», – Климент пропонує розуміти під словом «небеса» як небо, так і діяльність першостворених ангелів, які приносили Адаму, Ною, Аврааму і Мойсею завіти з Богом. Далі він пояснює, що першостворені ангели давали Божі завіти ангелам, які були ближче до людей, а ті передавали «славу Божу», тобто Божі завіти, пророкам. Климент підсумовує, що під словом «небеса» можна розуміти самого Бога, першостворених ангелів, «а разом з ними святих осіб, які жили перед Законом, як також патріархів, Мойсея і пророків і, зрештою, апостолів».⁵²

У новозавітному контексті, на який Климент посилається у «Витягах з Теодота», служіння ангелів Христові підкреслене в сюжеті перемоги Христа над спокусами у пустелі, після якої «ангели служили Йому» (Мт 4:11 та Мр 1:12).⁵³ Ці духи та Святий Дух у давній традиції вважалися, по суті, одним і тим самим явищем, через яке Бог спілкувався із сотвореним світом,

Ісповідник, Йоан Дамаскин, Фотій та інші – не мали жодних сумнівів, що Климент був місцевим олександрійським пресвітером. Неймеєр, проте, запропонував сприймати титул, яким єпископ Олександр називає Климента, лише титулярним у сенсі почеси, а не як вказівку на пресвітерський сан. По-друге, він зауважив, що Климента більше цікавила алегорія і таємний зміст християнських таїнств, духовний шлях душі та містичне єднання з Богом, а не дослівний опис літургійних дійств хрещення чи Євхаристії, що переконало в тому, що Климент був радше мирянином, аніж пресвітером. Єдине, що жодним чином не можна поставити під сумнів у всій цій історії, – те, що Климент був частиною конкретної спільноти/церкви, а не якоїсь абстрактної групи осіб. І якщо Климент не подає жодних історичних описів християнських ритуалів, а цікавиться лише їхніми алегоричними, етичними та духовними поясненнями, то це не заперечує того, що він міг бути також і пресвітером, тим більше, що, виходячи з Климентового розуміння значення і ролі диякона у Церкві, кожен справжній гностик, навчаючи та коригуючи інших членів спільноти, починає виконувати допоміжну дияконську службу, а відтак прогресує до вищих чинів церковної єрархії. Справжній гностик має прагнути стати «досконалим мужем», тобто він запрошений перейти усі щаблі – від дияконства до пресвітерства і до єпископства.

У *Strom.* 6.13.107.2 та *Excerpta ex Theodoto* 1.27.1-6 Климент, коригуючи гностичний міф, але також у добрих традиціях юдейської й неоплатонівської спадщини говорить про «небесну єрархію» (космічний порядок), випереджуючи Псевдо-Діонісія Ареопігита. Див.: Alexander Golitzin. *Et introibo ad altare Dei: The Mystagogy of Dionisius Areopagita, with Special Reference to Its Predecessors in the Eastern Tradition* [=Analekta **ΒΙ atadwn**, 59]. Thessalonica 1994, с. 265.

⁵² *Eclogae Proph.* 51-52.

⁵³ *Exc. ex Theodoto* 4.85.2. Климент тут зауважує, що «ангели служили тому, хто керував ними, будучи в тілі. І нам слід зодягнутися в озброєння Господа, маючи тіло і душу невразливими, „зброю, яка відбиває диявольські стріли”, як сказав апостол».

розмовляючи з пророками (в новозавітному контексті – з апостолами).⁵⁴ Ранньохристиянські богослови, зокрема Климент або його сучасники у Сирії Бардесан та Афраат, паралельно відобразили у своїх творах відгомін традиції ангелологічної пневматології.⁵⁵ Пізніше, з розвитком христологічних і тринітарних дебатів, ця традиція звільнила місце для нових формулювань і дещо маргіналізувалася, хоча не зникла цілком.⁵⁶ Кілька додаткових прикладів ще краще проілюструють цей пневматологічний зв'язок.

Климент полемізує з василідіянами, впливовою александрійською гностичною групою,⁵⁷ щодо правильної інтерпретації стишка з книги Прип 1:7 «Острах Господній – початок мудрости». Виникає питання: що це за страх і про чію мудрість йдеться? Для гностиків відповідь полягала в тому, що тут іде мова про неправдивого бога, оскільки мудрість справжнього Бога ніколи не викликає страху. У цьому контексті виринає поняття Духа-служителя. У Климента викликає обурення переконання цих гностиків, що архонт, тобто несправедливий бог Деміург, почувши слова Духа-служителя

⁵⁴ Богдан Букур (Bogdan G. Bucur. *The Divine Face and the Angels of the Face: Jewish Apocalyptic Themes in Early Christology and Pneumatology* // *Apocalyptic Thought in Early Christianity* / ред. Robert J. Daly, SJ. Grand Rapids 2009, с. 144-148) звертає увагу на те, що Климентовий всесвіт чітко ерархічний, а ангелологічна пневматологія чи пневматологічна апокаліптична традиція є способом вираження цієї ерархії. На цю тему див. також: Paul Collomp. *Une source de Clément d'Alexandrie et des Homélie Pseudo-Clémentines* // *Revue de philologie de littérature et d'histoire anciennes* 37 (1913) 19-46, де автор стверджує, що «ангелологія формується не так від неоплатоністичної філософської системи, як від давнішої юдейської»; Wilhelm Bousset. *Jüdisch-christlicher Schulbetrieb in Alexandria und Rom: Literarische Untersuchungen zu Philo und Clemens von Alexandria, Justin und Irenäus*. Göttingen 1915; Jean Daniélou. *Les traditions secrètes des Apôtres* // *Eranos-Jahrbuch* 31 (1962) 199-215; Johannes Munk. *Untersuchungen über Klemens von Alexandria*. Stuttgart 1933, с. 127-204; Georg Kretschmar. *Studien zur frühchristlichen Trinitätstheologie*. Tübingen 1956, с. 68, пос. 3.

⁵⁵ Bogdan G. Bucur. *The Divine Face and the Angels of the Face*, с. 148-153. Див. також: Robert Murrey. *Some Themes and Problems of Early Syriac Angelology* // *Orientalia christiana analecta* (1990) 143-150.

⁵⁶ Bogdan G. Bucur. *The Divine Face and the Angels of the Face*, с. 153: „Face Christology never became a major player in classic definitions of faith. Like 'Name' Christology, 'Wisdom' Christology, or 'Glory' Christology, once crucial categories in the age of Jewish Christianity, this concept went out of fashion, giving way to a more precise vocabulary shaped by the christological controversies of the third and fourth centuries. Angelomorphic pneumatology, however, and the associated exegesis of Matthew 18:10 illustrated by Clement and Aphrahat, became problematic with the advent of the Arian and Pneumatomachian confrontations, and were eventually discarded”.

⁵⁷ Василідіянами називалися послідовники вчителя Василіда, що жив у II ст. в Олександрії і був ранньохристиянським гностичним мислителем та автором так званого гностичного міфу про походження світу. У своїх поглядах на світ і людину василідіяни опиралися не лише на тексти Святого Письма, але також на грецьку й сирійську міфологію та на оригінальні погляди Валентина. Див.: Е. Афонасин. *Античний гностицизм. Фрагменти и свидетельства*. Санкт-Петербург 2002, с. 173-174.

(*διακονουμένου πνεύματος*), був переляканий такою великою і доброю звісткою.⁵⁸ Згідно з гностичною історією саме від страху перед голосом Духа народжується мудрість. У Климентових «Витягах із Теодота» довідуємося, що тут ідеться про Святого Духа, якого валентиніяни⁵⁹, послідовники надзвичайно впливового олександрійського вчителя-гностика Валентина, сучасника Климента, називали Духом Задуму Отця, а послідовники Василіда – Служителем.⁶⁰ Валентиніяни також стверджували, що Дух, яким володіли пророки для сповнення служіння, тепер вилився на всю церковну спільноту.⁶¹ Климент відповідає, що у книзі Приповідок йдеться про єдиний початок мудрости, який походить від єдиного Бога. «Острахом» цей початок названий тому, що Бог задумав закон, який Логос пізніше через свого пророка Мойсея передав людям. Неправедні бояться цього закону, а праведні його не бояться.

У цьому ж контексті Климент називає «Слугою» також Ісуса Христа, стверджуючи, що якби початком мудрости був «страх і потрясіння», «тоді Слуга (*διάκονος*), проповідь і хрещення втрачають будь-який сенс».⁶² Я вважаю, що тут можна було би сприймати термін «Слуга» у пневматологічному сенсі, оскільки вище мова йшла саме про Духа Святого, який сховався на Ісуса під час хрещення. Але, крім пневматологічної конотації, можна прослідкувати також і христологічне забарвлення – саме через те, що термін «Слуга» вписаний у контекст і проповіді, і хрещення, у яких присутній як Святий Дух, так і Христос – як об'єкт хрещення, але суб'єкт проповідання. До Климентової христологічної інтерпретації цього терміна я ще повернуся.

Окрім згадки про Святого Духа, бачимо тут також важливу роль Мойсея у принесенні Божого закону людям. У короткій інтерпретації діалогу Мойсея з Богом при видінні неопалимої купини у пустелі Климент вкладає в уста Мойсея слова, переплітаючи їх із цитатами з книги Виходу, які той промовляє, соромлячись свого заїкання: «„Хто я такий, що Ти мене посилаєш? Та ж я

⁵⁸ *Strom.* 2.8.36.1.

⁵⁹ Валентиніяни були послідовниками Валентина, який народився і жив першу половину свого життя в Олександрії, а потім переїхав до Риму, де здобув репутацію видатного християнського учителя і навіть був кандидатом у єпископи Риму. Проте, за словами Тертуліана, місцеві християни надали перевагу іншому кандидатові, який був ісповідником віри, і тому Валентин започаткував власну християнську гностичну школу, яка розвинула вчення про божественні еони, космічну катастрофу та повернення до духовного світу через таємні знання, відкриті лише обраним гностикам. Як і василідіяни, свої вірування валентиніяни базували не лише на Святому Письмі, але також на різних давніх міфологічних ученнях та одкровеннях Валентина, які вони, ймовірно, вважали за богонатхненні. Див.: *Школа Валентина. Фрагменти и свидетельства* / перекл., предмова і комент. Е. В. Афонасин. Санкт-Петербург 2002.

⁶⁰ Див.: *Exc. ex Theotodo.* 1.16.1. Таке ж значення у цьому конкретному уривку фіксує Лампе G. W. H. Lampe. *A Patristic Greek Lexicon.* Oxford 1961, с. 353.

⁶¹ *Exc. ex Theotodo.* 1.24.1.

⁶² *Strom.* 2.8.38.1.

тяжкомовний і тугоязичий»,⁶³ щоби передати (διακονῆσαι) Господнє слово через людську мову». ⁶⁴ Поняття «служіння», як і раніше це було видно з прикладів церковного і апостольського служіння, тісно пов'язане з передаванням і звістуванням Божого Слова. Климент окремо наголошує, що «обидва закони служили (διηκόνουν) Слову для виховання (εἰς παιδαγωγίαν) людства, один – через Мойсея, а другий – через апостолів». ⁶⁵

Наприкінці першої глави «Педагога» Климент пояснює Божу педагогіку, згідно з якою Бог виховує людей через вияви своєї любови, але водночас і через різні покарання. Свою волю Він проголошує через своїх слуг-пророків: їх Климент називає Божими слугами, яких «той, хто знає Бога, хіба буде переслідувати?» ⁶⁶ Ці слуги Божі натхнені божественним Логосом. ⁶⁷ І навпаки, лжепророки є «вісниками/слугами відступника» (ἄποστάτου διάκονοι), ⁶⁸ а царство упалих ангелів, «не сповнюючи жодного служіння, стало місцем смерті». ⁶⁹

Найкраще служіння (καλλίστην διακονίαν) у Старому Завіті – це прийняти і нагодувати гостей, вважає Климент, безпосередньо вказуючи на гостинність Авраама і Сари, яку вони проявили щодо трьох незвичайних подорожніх. ⁷⁰ Служіння при столі, служіння ангелам чи Богові також тісно пов'язане з містичним служінням, яке пізніше інтерпретуватиметься у контексті зустрічі з Богом у Єрусалимському храмі, а відтак на Тайній вечері Христа з дванадцятьма апостолами.

Поєднання духовного служіння з ангельським ще краще видно в наступному прикладі. У п'ятій книзі «Гобеленів» Климент описує Єрусалимський храм, жертвоприношення, які там здійснювалися, весь храмовий посуд, особу і одяг первосвященика. До кожного елемента Климент подає алегоричні пояснення Філона Олександрійського на Вих 26-28 і Лев 16:4, але християнізує їх через призму новозавітного тексту Євр 9:6-12. ⁷¹ У цьому уривку описано божественну Літургію, яку звершує Христос-Архиєрей. У «Витягах

⁶³ Пор. Вих 4:10.

⁶⁴ *Strom.* 4.17.106.4.

⁶⁵ *Paed.* 3.12.94.1.

⁶⁶ *Paed.* 1.9.79.3.

⁶⁷ *Strom.* 1.17.81.3.

⁶⁸ *Strom.* 1.17.85.4.

⁶⁹ *Exc. ex Theodoto* 3.58.1.

⁷⁰ *Paed.* 3.10.49.5.

⁷¹ Див.: Annewies van den Hoek. *Clement of Alexandria and His use of Philo in the Stromateis. An Early Christian Reshaping of a Jewish Model* [= *Vigiliae Christianae, Supplements*, т. 3]. Leiden 1988, с. 116-147; Judith L. Kovacs. *Concealment and Gnostic Exegesis: Clement of Alexandria's Interpretation of Tabernacle* // *Studia Patristica* 31 (1997) 414-437; Олег Кіндій. До нарису христології Климента Олександрійського: Χριστός Ἀρχιερεύς. // *Богословія* 69 (2005) 134-145.

з Теодота» подібний опис містичного дійства Климент переносить у глибину людської душі, в якій відбувається зв'язок людини з Богом за участю єдиного Посередника – Ісуса Христа. Цей містичний досвід Климент називає «священним служінням» (ιερατικῆ διακονία), яке відбувається за покровом, що відділяє учасників цього дійства від тих, хто назовні.⁷²

Звичайно, тут не можна уявляти сучасну церкву візантійського обряду з іконостасом і священиками, які стоять при престолі. Слід радше відчитувати алегоричне пояснення дійства у Єрусалимському храмі, у якому до свята святих входив лише первосвященик, і то лише один раз на рік. Климент не міг бути свідком такого дійства у Єрусалімі, бо в його часи храм був уже зруйнований, що, звісно, відкрило шлях юдейським і християнським авторам саме для алегоричних пояснень давньоюдейського храмового культу. Проте він міг бути свідком елевсинських чи інших грецьких містерій,⁷³ які детально описував і, з одного боку, критикував, а з іншого, запозичував від них релігійну термінологію втаємничення.⁷⁴ Золотий світильник у Єрусалимському храмі, згідно з тлумаченням Климента, є знаком Христа, який проливає світло «багаторазово і багатьма способами» (Євр 1:1) на тих, хто надіється і дивиться на нього за посередництвом служіння першостворених ангелів.⁷⁵

Тут важливо підкреслити термін, що його вжив Климент, а саме – «священне служіння»: у ньому поєднуються між собою і переносяться у вимір служіння Христового згадані раніше фізична допомога і прислужування, моральна чистота, голошення Слова Божого, ангельське, пророче і апостольське служіння. Важливо зауважити, що ангельське служіння здійснюється не лише перед Богом, але й перед людиною.⁷⁶ Тобто служіння – це не лише єрархічне підпорядкування нижчого вищому, але також тісний зв'язок і взаємна підтримка усіх ланок Божого творіння.

⁷² *Strom.* 5.6.34.3.

⁷³ Єлевсинські містерії – це найвідоміші грецькі містерії, які щороку відбувались у невеличкому містечку Єлевсин в околицях Афіні і присвячувались грецьким богиням плодючості і землеробства Деметрі та Персефоні.

⁷⁴ Темі описів грецьких, римських та сирійських міфів та містерій Климент присвятив усю свою книгу «Протрептик», де він деміфілізував та деконструював старі міфи й натомість показував правдивість нової справжньої релігії – християнства. Див. на цю тему: Bruce M. Metzger. *Methodology in the Study of the Mystery Religions and Early Christianity // Historical and Literary Studies: Pagan, Jewish, and Christian* [=New Testament Tools and Studies, т. 8]. Leiden 1968, с. 1-24; Hugo Rahner. *The Christian Mystery and the Pagan Mysteries // The Mysteries: Papers from the Eranos Yearbook*, т. 2 / ред. Joseph Campbell. Princeton 1978, с. 337-401; Thomas Halton. *Clement's Lyre: A Broken String, a New Song // The Second Century. A Journal of Early Christian Studies* 3 (1983) 177-199.

⁷⁵ *Strom.* 5.6.35.1. Див. також: *Strom.* 6.17.157.4, де Климент виразно говорить, що божественні сили співпрацюють зі служінням цнотливих людей, думки яких походять від натхнення Святого Духа.

⁷⁶ *Quis dives salvetur* 29.4.

Богослов'я служіння: *Christos Diakonos*

Прикладом справжнього служіння для Климента є Ісус Христос, який прийшов не щоб Йому служили, але щоб послужити (Мт 20:28). Саме тому кульмінаційне та найглибше значення служіння знаходимо у служінні Ісуса Христа, що впливає з Його ідентичності.⁷⁷

Класичний Климентів підхід до питання, хто є Христос, походить із його розуміння зустрічі божественного Логоса з людиною.⁷⁸ Логос співвічний з Отцем, існує безвідносно до сотворення світу, має універсальний характер як одиниця і вся можлива множинність в одному.⁷⁹ Водночас Климент розуміє це Боже Слово також через образи Нової Пісні, Учителя та Первосвященника, і таким чином цілісно проникає у соціальну, етнокультурну та духовно-релігійну сфери людини.

Освіта, тобто християнська «пайдейя», – визначальний компонент богословської програми Климента.⁸⁰ Климентові поняття християнської пайдейї та божественного учителя – це не просто фігуральні та інтерпретативні категорії, якими він намагався описати ідентичність Ісуса з Назарету. Климентове розуміння пайдейї тягне за собою вимогу мати певну систему школи/синагоги/церкви – стабільну, але водночас творчу, яка постійно розвивається і вдосконалюється, невіддільну від культури щотижневих зібрань та релігійних дійств.⁸¹

Божественний Логос стає людиною і рятує її від безбожності, гріха і нещастя, даючи щасливу альтернативу – життя з Богом в обожненому стані.⁸² Климентова сотеріологія і христологія між собою дуже пов'язані. Це видно з його опису діяльності Логоса серед людей. Ісус Христос, справжній Бог і справжня людина, бере на себе чітко продуману послідовність ролей, через які людина отримує спасіння.⁸³ Спочатку Христос є Протрептиком, тобто тим, хто наvertsає людину через Нову Пісню; цю пісню можна зрозуміти і як

⁷⁷ Про христологію Климента див.: Oleh Kindiy. *Christos Didascalos: Christology of Clement of Alexandria*. Saarbrücken 2008.

⁷⁸ *Paed.* 1.7.59.1; *Protr.* 11.116.1; *Paed.* 1.3.8.2.

⁷⁹ *Strom.* 7.2.5.3-6.

⁸⁰ *Paed.* 3.12.97.3-98.2 та *Strom.* 4.25.162.5.

⁸¹ *Eclogae proph.* 23.

⁸² Про обожнення у Климента див.: Arkadi Choufrine. *Gnosis, Theophany, Theosis: Studies in Clement of Alexandria's Appropriation of His Background*. New York 2002; Patterson, L. G. *The Divine Became Human: Irenaean Themes in Clement of Alexandria* // *Studia Patristica* 31 (Louvain 1997) 497-516; Norman Russell. *The Doctrine of Deification in the Greek Patristic Tradition*. Oxford – New York 1988, с. 121-139; George W. Butterworth. *The Deification of Man in Clement of Alexandria* // *Journal of Theological Studies* 17 (1916) 157-169; Cuthbert Lattey. *The Deification of Man in Clement of Alexandria: Some Further Notes* // *Journal of Theological Studies* 17 (1916) 257-262.

⁸³ *Protr.* 1.7.1.

новий завіт любови, якщо йдеться про юдейську аудиторію, і як нову пісню чи епоху літератури і філософії, тобто надфілософію, яка показує остаточну істину⁸⁴ в християнській спільноті і в християнському способі життя. Зацікавивши і запросивши людину до діалогу, Христос відіграє роль педагога, який виховує і очищує її від старих звичок гріховного життя. Він, як добрий педагог, підводить людину до розуміння, що існує ще щось більше, ніж вона може собі усвідомити. На цій стадії людина отримує в дар основи віри і робить перші кроки у сферу божественного знання. Коли людина навернулася і пройшла процес виховання, Христос запрошує її до найвищого рівня спілкування з Богом: Христос-Учитель розкриває перед людиною безконечні таємниці Божого життя.⁸⁵ Пізнання цих таємниць і повноцінне спілкування з Богом – це остаточна ціль людського покликання. Через богопізнання людина входить у святая святих одвічної літургії, яку служать ангельські чини, а чільним служителем цієї літургії є не хто інший, як божественний Логос: Він є і Храмом/Церквою, у якій служиться літургія, і Жертвою, яка приноситься на вівтарі Божої слави, більше того, Христос є Архиєреєм, який сповнює досконалу жертву, неначе беручи себе самого в руки і передаючи себе у повному послуху Отцеві у вічному акті синівського богонародження.⁸⁶

Отож найвищий вияв служіння – це служіння самого Христа як у сотеріологічному, так і в містичному розумінні цього поняття. Служіння є важливою частиною ідентичності Сина Божого:

Наш Вихователь (*παιδευτής*), діти мої, – такий, як Отець Його Бог, якого Сином Він є, безгрішний, бездоганий, з безпристрасною (*ἀπαθής*) душею, непорочний Бог у людській подобі,⁸⁷ слуга (*δίακονος*) Вітцівської волі,⁸⁸ Слово Бог, що в Отці; Він по правіці Отця,⁸⁹ з Богом і за формою Бога Бог. Він для нас незаплямований образ; до Нього ми мусимо намагатися усіма силами уподібнити душі. Він повністю вільний від усіх людських пристрастей, і тому Він єдиний суддя, адже Він єдиний – безгрішний.⁹⁰

⁸⁴ Див.: *Strom.* 1.13.57.1-6. У *Strom.* 1.13.57.6 Климент навіть стверджує: «Якщо хтось поєднає розсіяні часточки у єдине, то може бути впевненим, без ризику помилитися, що він споглядатиме Слово у Його повноті, Істину». Див. також 1.5.32.4: «Філософія також шукає істину і досліджує природу речей. А істина – це сам Господь, який мовив «Я є істина» (Йо 14:6)».

⁸⁵ *Paed.* 1.1.3.3: «Ось тому, палко бажаючи вдосконалити нас на висхідному крокуванні до спасіння, чоловіколюбне Слово користується чудовим планом, добре достосованим до ефективного виховання, спочатку заохочуючи нас, потім виховуючи і, нарешті, навчаючи».

⁸⁶ Oleh Kindiy. *Christos Didascalos: The Christology of Clement of Alexandria*, с. 240-248.

⁸⁷ Пор. Флп 2:7.

⁸⁸ Пор. Йо 4:34.

⁸⁹ Пор. Дії 7:55 (Пс 109:1).

⁹⁰ *Paed.* 1.2.4.1-2.

Генрі-Іренеї Марру у примітці щодо вживання терміна δίακονος у цьому уривку зауважує, що Климент застосовує його до Христа, не маючи для цього підтвердження у Святому Письмі, хоча сам термін в інших контекстах там вживається. Марру також звертає увагу, що христологічний вжиток цього терміна можна знайти у Посланні Полікарпа до філіп'ян 5.2, де Христа названо «слугою усього» (δίακονος πάντων).⁹¹ Климент міг бути ознайомлений з цим посланням або принаймні з тією ранньохристиянською традицією, яка вживала цей термін для характеристики Христа. З іншого боку, можна було б не погодитися з Марру, оскільки у вищенаведеному тексті з «Педагога» Климент міг мати на увазі слова Христа: «Я між вами як слуга» (Лк 22:27).⁹² Окрім посилання на Євангеліє від Луки, в іншому місці того ж твору Климент також посилається на Мт 20:28 і пояснює, що коли, звертаючись до своїх учнів, Христос каже, що Він прийшов не щоб Йому служили, а щоб послужити, слово «служити» означає важку працю, яку Христос виконує за багатьох.⁹³

Окрім екзегетичного вжитку терміна «служіння», Климент поглиблює значення Христового служіння у своєму інкарнаційному баченні місії Христа. Чітко ідентифікуючи Христа як Сина Божого і Бога, Климент підкреслює євангельську доктрину про досконалий послух Сина Отцеві, що власне і прирівнює Сина до Отця і дає можливість Йому виконувати Вітцівську волю. Цю тезу, як ми вже бачили вище, Климент пропонував у першій книзі «Педагога», цією ж тезою він і завершує твір у третій книзі.

Однак у цьому контексті Климент не тільки представляє Христа як Посередника – «Бога у людині і людину в Бозі», а й називає Його Божим Слугою і нашим Учителем. Поняття слуги тут ототожнюється не лише з послухом волі Отця, але також з кенозою і воплеченням, згідно з яким Син не цурається людського чи тілесного. Климент чітко розрізняє поняття «раба» і «слуги». Продовжуючи тему, розвинуту Павлом у Флп. 2:7, він визначає тілесне як рабське начало (δούλον), те, що належить до сфери гріховного і смертного, тобто до «зовнішньої людини», яку Христос також бере на себе. Але, згідно з твердженнями богослова, Христос бере на себе форму раба для того, щоб через своє служіння «співстраждальний Бог звільнив тіло від знищення,

⁹¹ Clément d'Alexandrie. *Le Pédagogue*, кн. 1 / вступ і примітки Henri-Irénée Marrou, перекл. Marguerite Harl [=Sources Chrétiennes, 70]. Paris 1960, с. 114-115, прим. 3.

⁹² Лк 22:27: ἐγὼ δὲ ἐν μέσῳ ὑμῶν εἶμι ὡς ὁ διάκονος.

⁹³ *Paed.* 1.9.85.1: τοιοῦτος ἡμῶν ὁ παιδαγωγός, ἀγαθός ἐνδικώς. "οὐκ ἦλθον", φησί, "διακονηθῆναι, ἀλλὰ διακονῆσαι." διὰ τοῦτο εἰσάγεται ἐν τῷ εὐαγγελίῳ κεκμηκός, ὁ κάμων ὑπὲρ ἡμῶν καὶ "δοῦναι τὴν ψυχὴν τὴν ἑαυτοῦ λύτρον ἀντὶ πολλῶν". – Такий наш Педагог справедливо добрий. «Я не прийшов, – каже Він, – щоб мені служили, але щоб послужити». Тому уводиться в Євангеліє слово «змучений», бо Він тяжко працює за нас, щоб «дати свою душу (життя) на викуп за багатьох».

бажаючи визволити від гіркого рабства смертоносності і обдарувати його нетлінністю, огортаючи у безсмертя, святу прикрасу вічності».⁹⁴

Цей сотеріологічний аспект Христового служіння підсилений також інтерпретацією іманентної природи Логоса, який перебуває в Отці та покликаний до вираження Отця через ім'я, образ, світло, голос тощо. Климент пояснює, що божественна всемогутність може озвучити свій голос без матеріального посередника і тому голос Божий, тобто божественний Логос, також не має матеріальної форми. Але «сила Слова, тобто світлоносні речення Господа – це небесна істина згори, яка сходить на церковне зібрання й діє через безпосереднє сяюче служіння (διὰ φωτεινῆς τῆς προσεχούσας διακονίας)».⁹⁵ Климент знову вводить нас в архиерейський літургійний контекст. На тлі згадок про Тайну вечерю й архиерейську молитву за апостолів (Йо 17) Климент змальовує Христа-Первосвященника, який молиться за звершення служіння, просячи, щоб якнайбільше людей досягли істинної гнози, тобто пізнання Бога.⁹⁶

Короткий підсумок

У цьому дослідженні я переглянув майже всі випадки вживання Климентом слова «служити» й похідних від нього понять «служіння», «слуга» тощо. Я умовно виділив дві основні категорії значень, в яких Климент вживає це слово: побутову і богословську.

На побутовому рівні олександрійський богослов слідує звичайному вжиткові цього поняття – служити при столі чи виконувати фізичну працю. Він доповнює його і значенням філантропічного доброчинства та морально-етичними конотаціями – самоконтролю, стриманості, служінню чеснотам або гріхові.

Ще цікавішим у Климента є богословський вжиток «служіння». По-перше, він описує служіння у спільноті, яке не просто відображає побутовий сенс, а радше Климент звертає увагу на проповідь Слова Божого – основне завдання Божих слуг. У цьому служінні задіяні не лише люди, але й ангели, які сповнювали служіння ще у Старому Завіті, передаючи Божий закон пророкам. Тому пророків Климент також називає Божими слугами. Як у Старому Завіті ангели служать пророкам, так у Новому – апостолам. Відповідно, у Новому Завіті значення служіння набирає церковного значення як на соціальному, так і на духовному рівнях.

⁹⁴ *Paed.* 3.1.2.1-3. Пор. *Strom.* 7.2.7.5: «Будучи відстороненим від різних задовольень, Він ніколи не полишає дбати за людей, взявши на себе тіло, яке по природі піддається стражданню, й Він виховав його до стану безпристрасности».

⁹⁵ *Strom.* 6.3.34.1.

⁹⁶ *Strom.* 7.7.41.7.

Климент відображає сучасну йому триступеневу церковну ієрархію «диякон – пресвітер – єпископ» і обґрунтовує поступовість переходу від одного церковного чину до іншого як ступені духовного зростання та ставання «Божими мужами». Водночас завдання диякона – допомагати пресвітерові і єпископові у голошенні слова Божого, а також разом з ними брати участь у Христовому служінні таїнств. Христологічний вимір служіння полягає у виконанні «важкої праці» приведення людей до Бога, а також у досконалій жертві, яка здійснилася на хресті та здійснюється у святая святих душі кожної віруючої людини. Климент називає служіння «найкращим», «священним», «світлим» і «блаженным».⁹⁷

Хоч служіння передбачає єрархічність, водночас сотеріологічний сенс служіння заперечує строгу вертикальну субординацію, тобто: Син Божий повністю слухняний Отцеві, але стає людиною не для того, щоб Йому служили, а щоб послужити (Мт 20:28). Відповідно, ангели служать Богові, перед Богом один одному, а також людям. Насамкінець, людина також має служити Богові, ангелам, Церкві та усьому людству, звістуючи Слово Боже та виводячи інших зі стану смерті у стан участі у сповненій світла Літургії вічного життя.

Oleh Kindiy

THE CHRISTOLOGICAL NOTION OF *DIAKONOS* IN CLEMENT OF ALEXANDRIA

In this study, I will look at the notion of $\delta\acute{\iota}\alpha\kappa\omicron\nu\omicron\varsigma$ τοῦ θεοῦ (the servant of God), as it was described by Clement of Alexandria. This notion is exemplified in the Christian ministry and service and it is deeply contextualized in the mental, communal, ecclesiological, and specifically christological senses of diakonia. When Clement uses the word $\delta\iota\alpha\kappa\omicron\nu\epsilon\omega$ together with its derivatives, such as $\delta\acute{\iota}\alpha\kappa\omicron\nu\omicron\varsigma$, $\delta\iota\alpha\kappa\omicron\nu\iota\alpha$, one immediately recognizes its broad semantic field. We can find the use of the word with the following meanings, such as to serve, fetch, provide, accomplish, fulfill responsibilities, behave in appropriate way, labor, do good deeds, serve at the Eucharistic table, and realize God's intent of salvation. Depending on the context, the meaning of the word takes a cluster of senses and shades. Main focus of this study will be made on Christological connotations and identifications, since precisely there Clement formulated his most profound and sophisticated nuances of the notion of diakonia.

Keywords: Clement of Alexandria, diakonia, semantics, Christology.

⁹⁷ *Quis dives salvetur* 35.2.